

Grunsfourt: een oude koe uit de sloot

DOOR

J. G. N. RENAUD

Ons nuchter verstand zegt dat het weinig zin heeft en bovendien een vreugdeloos werk is om oude koeien uit de sloot te halen. En toch, soms lukt het me maar niet om er met een afgewende blik aan voorbij te gaan, wanneer zo'n situatie zich aan mij opdringt. Ach, we weten het allemaal wel: een klein, haast onbetekenend toeval kan ons een zijstraat doen inslaan, waarlangs we welhaast onontkoombaar op een vooralsnog onbekende bestemming afstevenen.

Maar, is het wel toeval wanneer men, een boek doorbladerend, bij een naam blijft steken; grijpt ons onderbewuste die aanleiding niet gretig aan om lang verzonken zaken weer uit het verleden te laten oprijzen, ze opnieuw in het blikveld van onze belangstelling te brengen? Wie zal het zeggen! Maar dit weet ik dan toch heel precies: de aanleiding ligt in het boek 'Huizen van Oranje', geschreven door de volijverige directeur van de Stichting Kastelen Documentatie A. I. J. M. Schellart, mij – ik moet het onomwonden toegeven – niet geheel onbekend. Juist, de bladzijden 206 en 207. De tekst handelt daar over Oranje-Nassau Oord, gelegen onder Renkum, en de naam die de oude herinneringen oproept luidt: GRUNSFORT!

Vanzelfsprekend – zou ik haast zeggen – duidt die naam op een kasteel. Een versterkt huis, dat gelegen moet hebben op het landgoed, dat eerst in 1881 in het bezit kwam van het koninklijk Huis. Toen de koningin-regentes Emma de regering overdroeg aan koningin Wilhelmina, schonk deze huis en landgoed aan een stichting, die er een verpleeginrichting voor longlijders in vestigde.

Schellart bekent niets over het kasteel te weten. Hij heeft bij geruchte vernomen, dat er wel eens op het kasteel-emplacement – in de dertiger jaren nog steeds goed herkenbaar – gegraven was en spreekt dan van een 'wetenschappelijke opgraving van de fundamenteën in 1937 onder leiding van professor A. E. van Giffen.'

Opnieuw: is het nu echt toeval, dat ik – bladerend in een oud notitieboekje – blijf steken bij een datum: 31 maart 1943, 'Grunsfourt gaat niet door'. En je denkt: Wát ging er eigenlijk niet door. Je blijft peinzen en zoeken in je herinneringen naar die haast onleesbaar geworden bladzijde, waarop je zou willen lezen wat deze weinige woorden in feite inhielden.

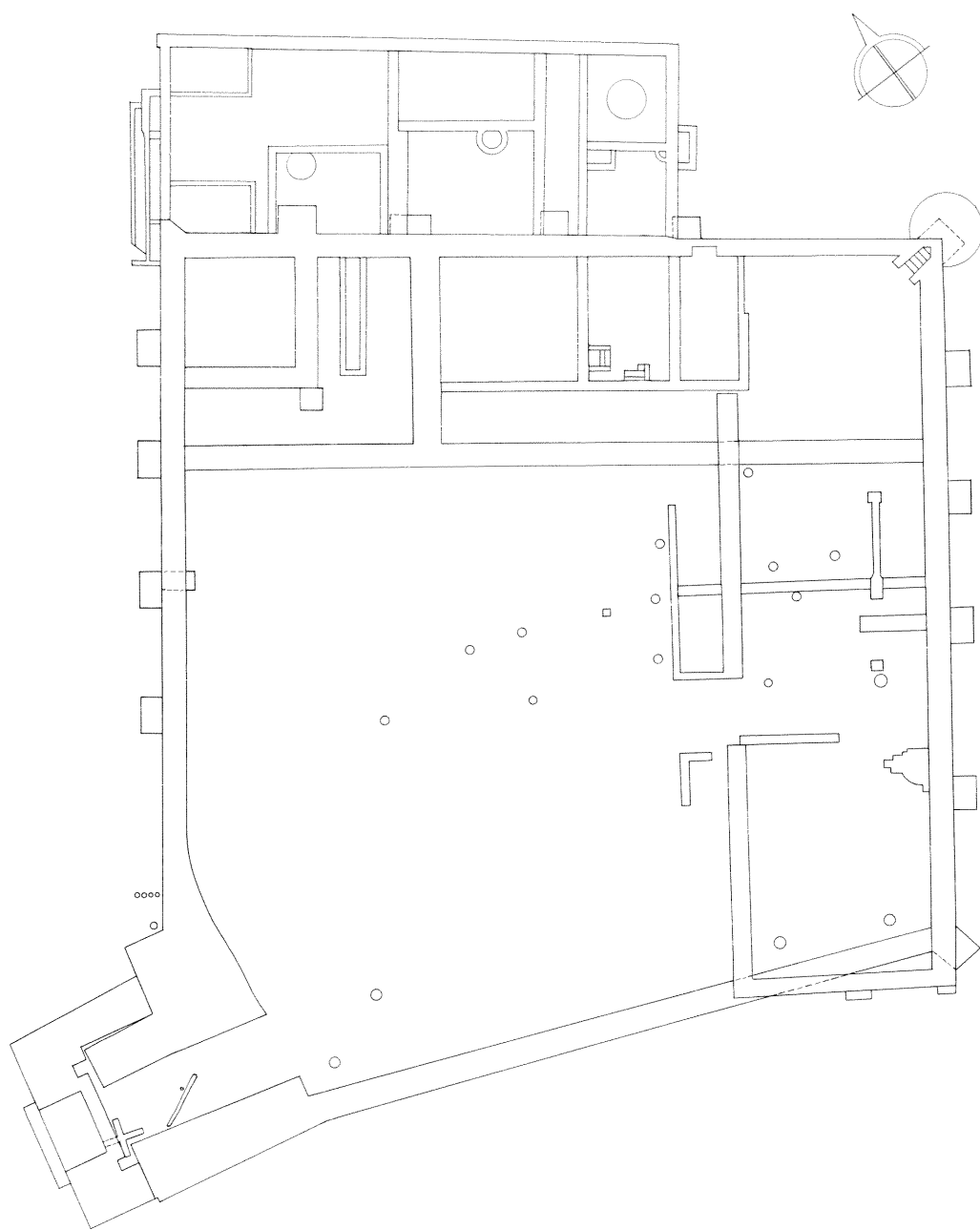
Grunsfourt... Juist! Een rentmeester van Oranje Nassau Oord, die opgegraven muurwerk wilde doen consolideren. Op Monumentenzorg hebben we toen zitten wikken en wegen, ik heb er nog eens tijd aan besteed om de treurig makende overblijfselen, die toen al zo'n zes jaar aan weer en wind – en bovendien aan een paar strenge winters – waren blootgesteld geweest, te bestuderen. Er moesten toch nog ergens opmetingen, plattegronden, foto's een wel erg rustig, verborgen bestaan voeren!

En dan voltrekt zich het wonder. Met behulp van de beheerder der archieven van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek de Hr. Van Donkersgoed komen daar werkelijk plattegronden en foto's te voorschijn. Er tekent zich écht een weg terug af. Gewapend met vele jaren ervaring zou ik mij opnieuw kunnen verdiepen in die aanleg met zijn nimmer geheel vergeten uitzonderlijke toegangspoort.

Bij nader inzien vraag je je niettemin af: loont het er tijd en aandacht aan te besteden? En je overlegt met jezelf en denkt: maar dat vreemde poortgebouw dan, haast in de diagonaal van de rechthoek? Behoort dat niet eens gepubliceerd te worden?

Trouwens, daar speelt nog iets anders. Schellart brengt – beslist ongewild overigens – de reputatie van de oude professor een heel klein beetje in het geding. Want er was in feite nauwelijks sprake van een wetenschappelijke opgraving onder zijn leiding. Wanneer ik de mij ter beschikking staande gegevens juist interpreteer, kreeg van Giffen te maken met een werkverschaffings-object, dat in die weide daar rechts van de oprijlaan naar het Sanatorium in het najaar van 1937 werd uitgevoerd. Op de oude foto's herken ik de in die dagen gebruikelijke schuilkeetjes, het smalspoor voor afvoer van de grond en vooral de wijze van werken, die niets met een wetenschappelijke opgraving van doen heeft en die Van Giffen als een doorn in het vlees moet hebben gestoken. Men heeft in de crisisjaren vóór Wereldoorlog II vaker werkverschaffing gezocht op verlaten kasteelterreinen. Men denke hierbij aan Oostvoorne, aan Egmond op den Hoef, aan de Malder Berg om maar een paar voorbeelden te noemen. Helaas..., verzuchten wij tegenwoordig.

Misschien heeft Van Giffen zich later willen revanche-

Afb. 1. De Grunsfoort op Oranje Nassau Oord te Renkum. Opmeting van de in 1937 gevonden funderingen. Schaal 1:300.

ren toen hij gehoor gaf – in 1939 – aan een burge-meester van Oosterbeek, die zo vurig wenste de overblijfselen van Rosande – in de uiterwaarden bij Oosterbeek – aan het licht te zien komen. De praehistoricus Van Giffen heeft toen getracht het onderzoek op een wetenschappelijke basis te zetten door op het kasteelterrein zijn onvolprezen kwadrantenmethode te doen toepassen. Helaas heeft die hem ten aanzien van zijn inzichten in de planning van kastelen niet veel verder gebracht en de overblijfselen van Grunsfoort werden er niet begrijpelijker door!

Waren het alleen pogingen tot het bevorderen van de werkverschaffing, die rentmeester Knotnerus van Oranje-Nassau Oord er toe brachten om het grondwerk in het brede stroomdal van de Cortemberger beek te doen aanvangen? Van Giffen heeft het ongetwijfeld geweten, maar hij kan het ons niet meer vertellen. En laten we wel wezen: wat maakt dat ons in 1985 nog uit. Het is nu bijna een halve eeuw geleden en de nu in functie zijnde generatie van archeologen hadden zich nog niet aangediend. Wat zouden zij kunnen weten van de narigheid, die Van Giffen er uiteindelijk aan beleefd heeft. Want, de rentmeester drong aan op publicatie van de resultaten. Nu was het een publiek geheim, dat de professor vaker achtervolgd werd door lieden die hem als bloedhonden op de hielen zaten om hem tot publicatie te dwingen. Trouwens, niet alleen Van Giffen had daar last van. En onder de huidige archeologen zijn er ook nog, die daarover kunnen meepraten!

Wie de gedenkbundel, die de nestor van de vaderlandse archeologie in 1947 aangeboden werd in zijn boekenkast heeft staan zal ongetwijfeld fluks de lijst van publicaties raadplegen. Wel, de gelukkige bezitter van het zeldzaam geworden boekwerk kan zich de moeite besparen. Het zorgvuldig uitpluizen van de pagina's 545 - 555 uit 'Oudheidkundig Bodemonderzoek in Nederland' levert in dit opzicht niets op. Wel wordt het object genoemd, maar tevens wordt duidelijk, dat de Groninger archeoloog zich niet aan de interpretatie van de overwegend architectonische verschijnselen heeft gewaagd. De praehistoricus voelde zich – begrijpelijk! – in dit gebied als een kat in een vreemd pakhuis. En laten we ons toch vooral realiseren, dat 1937 ons verplaatst naar de grijze voortijd van de kasteel-archeologie. Een tijd, waarin de eerste wankele schreden in de veraf gelegen regio van de überhaupt tot de terra incognita behorende middeleeuwse archeologie nog gezet moesten worden.

De opgraving van 1937

De interpretatie van de overblijfselen van Grunsfoort is geen gemakkelijke onderneming. Toen de rentmeester de toenmalige directeur van Monumentenzorg in 1942/1943 had kunnen bewegen de vraag van de conso-

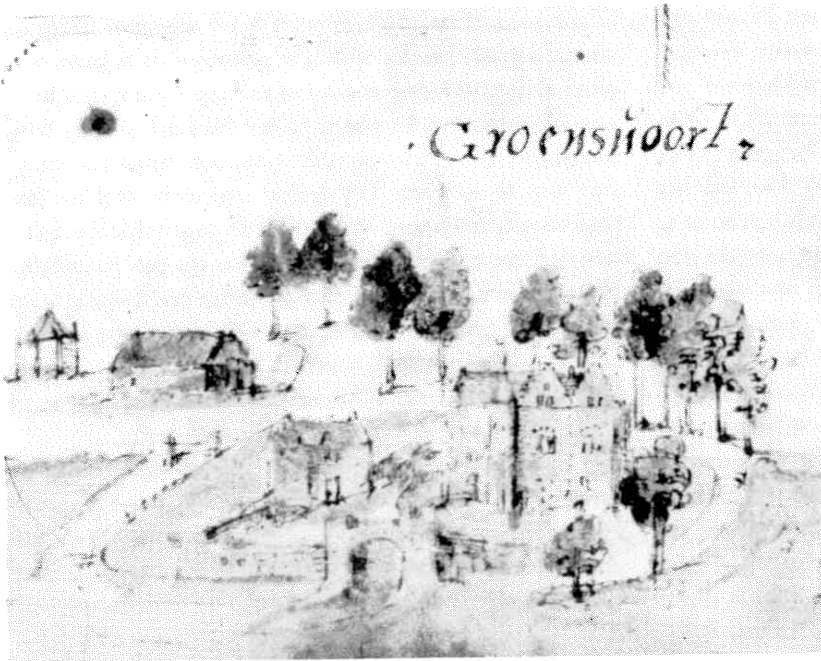
lidatie in overweging te nemen heeft schrijver dezes de weinig aantrekkelijke opdracht gekregen na te gaan, wat er na al die jaren nog zonder al te hoge kosten zou kunnen gebeuren om dit plekje in het beekdal – dat's winters vaak onder water stond!! – tot een historisch reservaat om te toveren. Dit leidde overigens wel tot nader onderzoek, maar om verschillende ingewikkelde redenen niet tot consolidatie en zelfs niet tot een publicatie. Nu er in het werk van Schellart langs een omweg toch een beroep gedaan wordt op degenen, die er nog iets van zouden kunnen weten, meen ik mij niet aan de morele plicht te mogen onttrekken om vast te leggen, wat er in grote lijnen over Grunsfoort te zeggen valt.

Eén blik op de plattegrond (afb. 1) is voldoende om de castelloog te doen besluiten, dat we hier met een uitzonderlijk geval te maken hebben. Men late zich op het eerste gezicht vooral niet in verwarring brengen door het gewirwar van muurwerk tegen de noordoostgevel. Kennelijk zien we hier een vrij late – 17de eeuwse? – nieuwbouw voor ons, die blijkbaar ontstaan is in een tijd, waarin de kasteelgracht reeds was opgevuld. De muurtjes van ongeveer 50 cm dikte wijzen onmiskenbaar op een tijd waarin men geen kastelen, maar landhuizen bouwde.

Opmerkelijk mag de rechthoekige opzet van de middeleeuwse aanleg zeker niet genoemd worden; dit patroon vindt men – met variaties in vorm en aantal van uitspringende torens – na het midden van de 13de eeuw regelmatig terug. Het uitzonderlijke ligt in de plaatsing van de toegangspoort. Niet zoals gewoonlijk op het midden van een zijde, maar op een hoek van het complex, min of meer in een diagonaal van de rechthoek. Het vreemde verschijnsel valt niet geheel bevredigend te verklaren uit de ligging van een naderingsweg. Het kasteel bevond zich – zoals reeds opgemerkt – in het stroomgebied van een beek en het laat zich denken, dat in regenrijke perioden de onmiddellijke omgeving in een moeras veranderde. Alleen via een opgehoogde weg, een dijkje, zal dan het kasteel vanaf de huidige oprijlaan te bereiken zijn geweest.

We bezitten een vroege afbeelding van Grunsfoort op een kaart van Thomas Witteroos uit 1570; ook de gesteldheid van de omgeving valt daaruit vrij goed te beoordelen.¹ Om het huis ontwaren we de gebruikelijke gracht. Dit water echter blijkt omgeven door een strook grond van wisselende breedte waarop bovendien nog een gebouw staat. Men wordt sterk herinnerd aan de singel, die men vaak bij laat-middeleeuwse fortificaties en bevestigde steden aantreft. De beschouwer kan zich niet geheel aan de indruk onttrekken, dat de singel wat hoger ligt en wellicht tevens als waterkering heeft gefungeerd. (Afb. 2)

Overigens, men mag Witteroos niet onvoorwaardelijk vertrouwen. De toegang op de hoek van het complex valt wel min of meer te identificeren met de teruggevon-

Afb. 2. De Grunsfloort op de kaart van Thomas Witteroos, 1570. Uit kaart in *Archief Rekenkamer van Gelderland*, nr. 254. Foto Rijksarchief Gelderland.

den plattegrond van het poortgebouw, maar die kleine toren laat zich in het aan het licht gebrachte metselwerk niet herkennen. Toch zou het torentje er wel geweest kunnen zijn. Technisch behoort het tot de mogelijkheden zo'n aanbouw boven de waterspiegel uit het opgaande muurwerk te ontwikkelen.

Er dringt zich namelijk een aanwijzing aan ons op, waaraan we niet zonder meer voorbij mogen gaan. Binnen de wangen van het poortgebouw werd namelijk de voet van een torenkapje uitgegraven met een rest van de koningsstijl. De balken vormden een gelijkarmig kruis, maar kunnen wel als uitgangspunt van een achtzijdig kapje gediend hebben.

Met die twee trapgevels zal men meer moeite hebben, wanneer men zich eenmaal over de plattegrond gebogen heeft. Dat de korte gevel van de zuidoostvleugel met een trapgevel bekroond werd, behoeft men niet te betwijfelen. Maar die tweede, linker trapgevel valt moeilijk te verklaren. De afstand tussen de zuidoostvleugel en het poortgebouw – ca 18 meter!! – valt veel te groot uit voor een verdubbeling van de vleugel.

Men zou een verklaring kunnen afleiden uit de veronderstelling, dat de binnenmuren in vergelijking tot de grachtmuren hoger waren aangelegd en bij de afbraak van het kasteel volledig werden uitgebroken. Zo zou dan ook de muur van de dubbele vleugel, die aan het binnenplein grensde, spoorloos kunnen zijn verdwenen. Op de wijze, waarop het graafwerk is uitgevoerd, heeft men geen kans puinsporen en uitbraaksleuven terug te vinden.

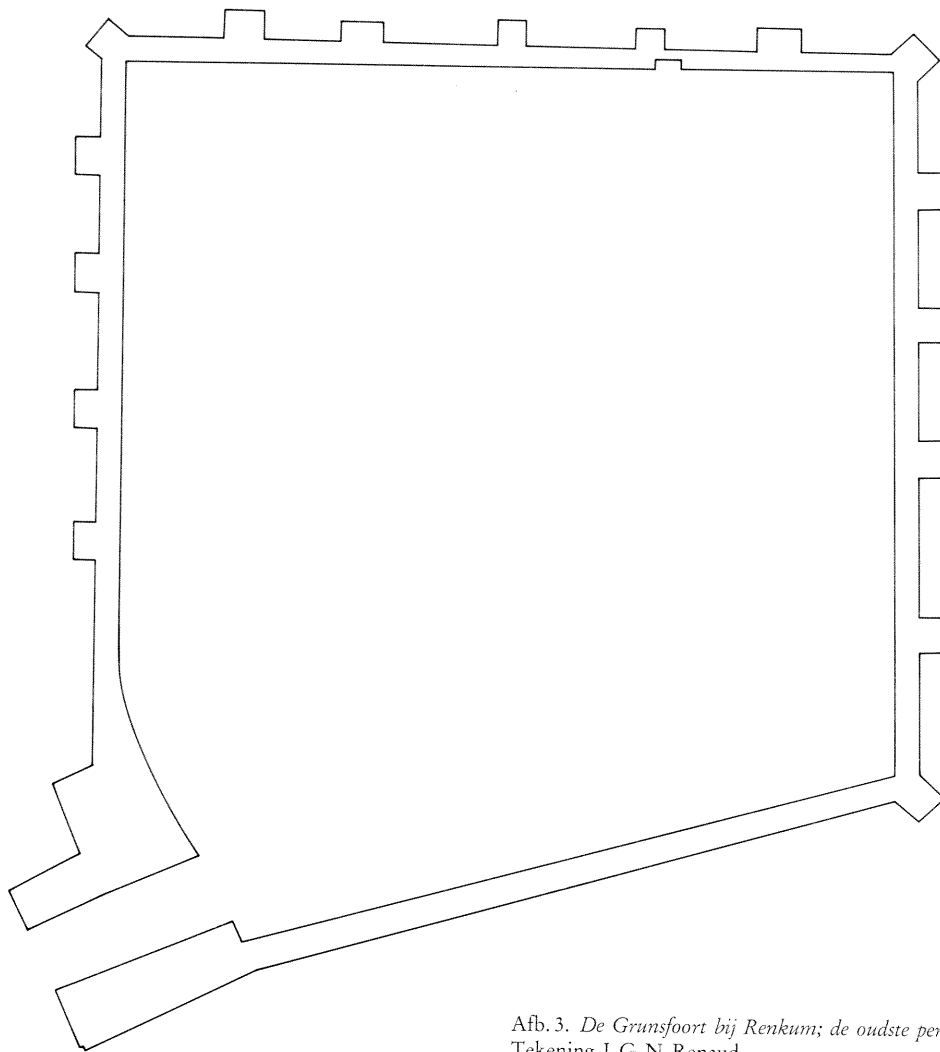
Er laat zich overigens nog wel een andere reconstructie bedenken, waarbij die tweede trapgevel aannemelijk gemaakt wordt. Maar gezien de wijze waarop de poort in het gehele plan werd opgenomen, heeft zo'n vormge-

ving weinig waarschijnlijk. Wij zullen het er bij moeten laten, dat er een groot vraagteken blijft staan bij dit detail uit de tekening van Witteroos.

De opvatting van de ontwerper valt overigens niet moeilijk te volgen. Het binnenplein is aan twee zijden – de noordoostzijde en de zuidoostzijde – omzoomd door twee ongeveer haaks op elkaar staande woonvleugels. Strikt genomen zou men langs de twee vrije zijden van de rechthoek een weergang op bogen verwachten, zoals bijvoorbeeld de Doornenburg zo fraai te zien geeft. Een muur van rond 1 m. breedte gaf nu niet bepaald een optimale bescherming. Men dient daarbij echter te overwegen dat de betekenis van Grunsfloort was gelegen in het afwerend karakter van de moerassige omgeving. Daarbij speelde de singel met de buitengracht – zo niet van de aanvang af dan toch zeker later – een niet te onderschatten rol. Bovendien is het nog altijd mogelijk, dat de steunberen van de weergang hoger aangelegd waren dan de fundering van de buitenmuur. Misschien correspondeerden zij wel met de steunberen aan de buitenzijde! Ik geef overigens toe, dat dit alles speculatie is.

Grunsfloort: twee bouwperiodes

Nauwkeurige bestudering van de foto's en van de tekening, die tijdens het bouwkundig onderzoek in de jaren veertig gemaakt werd (afb. 3) maakt het mogelijk vast te stellen, dat er eigenlijk twee grote perioden in de geschiedenis van Grunsfloort te onderscheiden vallen. Van de eerste kennen we alleen het zware poortgebouw en de buitenmuur. Beide delen vertonen opmerkelijke zaken. De buitenmuur is geheel voorzien van steunberen aan de grachtzijde die op een afstand van ongeveer 4 m.

Afb. 3. De Grunsfoort bij Renkum; de oudste periode. Schaal 1:300. Tekening J. G. N. Renaud.

uit elkaar liggen. Op de hoeken staan deze verzwaringen diagonaalsgewijze. Het valt niet meer te bewijzen, dat deze muurpijlers aan de buitenzijde corresponderen met steunberen aan de binnenkant, dragers van een weergang. Tenminste voor zover er geen woonruimten tegen de binnenkant van de ringmuur waren opgetrokken. Helaas valt er geen zinnig woord over de benutting van het terrein binnen de muren te zeggen.

Waarom de verzwaringen aan de zuidmuur geheel ontbreken, blijft ons verborgen. Misschien hebben hier in die eerste periode woonruimten gelegen. Het blijft een veronderstelling, gezien het ontbreken van muursporen op dit deel van het terrein.

Het poortgebouw vertoont in de plattegrond wangen van tenminste twee meter dikte. Het enorme blok metselwerk aan de noordzijde zal verklaard dienen te worden als een funderingsplaat, waarop zich een wenteltrap ontwikkelde. Men had toch een trap nodig om de ruimte boven de poortdoorgang te bereiken. Vaak bevond zich hier de installatie voor het ophijzen en neerlaten van een valhek, een hamei. De wenteltrap zal, nog hoger opgaande, toegang hebben gegeven tot de weergang tussen de kantelenkrans en het terugliggende dak.

Uit te zoeken welke catastrofe er de oorzaak van is, dat het eerste Grunsfoort tot op de fundamenteën afgebroken – of vernield!! – werd, schijnt mij een mooi werk voor de mediaevisten, die de weg in het Gelders Archief kennen. Het in 1937 aan het licht gebrachte metselwerk vertoont het kenmerk van een totale herbouw. Het beroemde ‘geoeffende oog van de vakman’ bespeurt vrij gemakkelijk tot op welke hoogte het oudste muurwerk bewaard bleef en waar de metselaar begonnen is de gevels opnieuw op te trekken. Waarom de opdrachtgever er van afgezien heeft de muurverzwaringen wederom met het klimmen van het metselwerk mee te laten lopen, blijft ons duister. De bouw van de zuidoostvleugel heeft tot gevolg gehad, dat men de hoek heeft willen reguleren; de buitengevels staan nu keurig haaks op elkaar. De moeilijkheden bij het aansluiten op oud werk laten zich goed begrijpen, wanneer men afb. 6 bekijkt. Op de noordoosthoek ontstond, over de resten van de overhoekse steunbeer heen, een rond torentje. Een toegang over een kleine trap vanuit de kelder tekent zich op de plattegrond (afb. 1) af. Het is mogelijk, dat dit torentje een wenteltrap bevatte, maar er kan ook een prievaat in aangebracht zijn.

Afb. 4. Grunsfoort, fundamenten. Oosthoek gezien vanuit het oosten. Trapje naar de torenkamer, waarvan de vloer gedeeltelijk bewaard is. Opname 1937.

Afb. 5. Buitenzijde zuidmuur; aansluiting oudste buitenmuur en oostvleugel 2de periode.

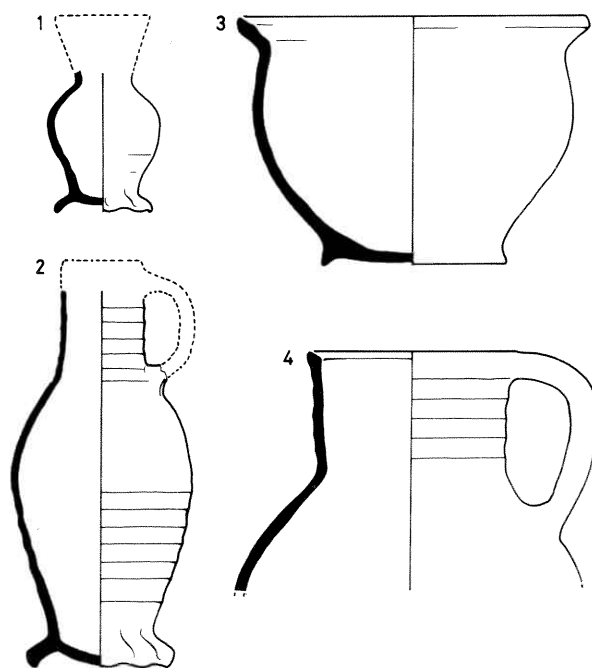
Afb. 6. Poortgebouw in twee fasen. Rechts, boven en onder, de wangen van de oudste poort. Daaromheen de latere verbouwing. Midden: voet van het torenkapje.

Het poortgebouw werd duchtig onder handen genomen; men heeft het drie meter naar buiten uitgelegd, zodat er ruimte ontstond voor een fikse brugkelder met twee sleuven voor het opnemen van kettingen met tegenwichten, behorende bij de valbrug. Gezien de moeilijkheden, die het terrein een aanvaller berokkende liet het zich gemakkelijk raden waar deze zich op zou concentreren. Op de poort uiteraard. Die heeft men dan ook met het zwaarste muurwerk uitgevoerd!

Een dwarsmuur verdeelde de grote noordoostvleugel in ruimten van 9,5 m. en 20 m. Ongetwijfeld heeft de hoofdverdieping wel een verdergaande onderverdeling van deze ruimten te zien gegeven. Het lichte muurwerk van de landhuisperiode laat zich gemakkelijk onderscheiden van dat uit de kasteelperiode. Ook na kennisname van de opgegraven plattegrond blijft men zich afvragen, of het dit landhuis is, dat Jan Stellingwerf uitbeeldde in zijn tekening, gereproduceerd bij Schellart, pag. 206. De twee uitgebouwde halfronde torens op de afsluiting van de vleugels vallen toch niet in de plattegrond terug te vinden². Gerechte twijfel blijft.

Zo zijn we er dan in geslaagd de grote lijnen van de bouwkundige geschiedenis van Grunsfoort vast te stellen. De datering van het kasteel is geen eenvoudige zaak. K. A. Kalkwiek heeft wat gegevens bij elkaar gezet³. In 1372 was het eerste kasteel kennelijk al voltooid; het werd toen namelijk ingenomen door Jan van Blois, die

Afb. 7. Vondsten van Grunsfoort.
 Nr. 1 is een fragment van een trechterbekertje; steenwerk uit Siegburg, begin 15de eeuw. Nr. 2: steenwerk kannetje; datering rond 1400.
 Nr. 3: blauwgrijze kom; datering XIV B. Nr. 4: fragment kan van blauwgrijs aardewerk; datering XIV B. Schaal ¼ w. grootte.
 Tek. Jan-Eric Dilz.

zich in de Gelderse erfopvolgingsstrijd tegen Willem van Gulik keerde.

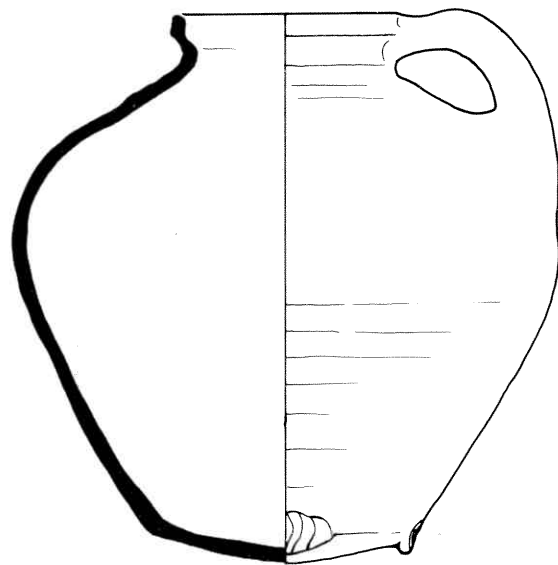
Wellicht werd het kasteel gebouwd tegen de Utrechtere-naren, die onder bisschop Jan van Arkel (1342 - 1364) een wat fermer houding gingen aannemen ten aanzien van de Hollandse en Gelderse expansiezucht dan voorheen.

De Gelderse hertog gaf het huis sinds 1379 telkens weer in leen; we zien er vanaf 1397 tot 1492 regelmatig leden van het geslacht Van Rijswijk als leenmannen. In 1537 betaalde de hertog aan Aleyd Schenck van Nideggen een vergoeding voor haar rechten en verschaftte zich aldus het volledige eigendomsrecht. In 1780 werd het inmiddels herbouwde landhuis Grunsfoort afgebroken en bleven slechts wat oneffenheden in de weide getuigen van bouw-activiteiten, die hier eenmaal hadden plaats gevonden.

Vondsten

Er zijn tijdens de opgravingen wat vondsten gedaan, waarvan in afb. 7 en afb. 8 enkele tekeningen. Afgezien van de vraag, of deze vondsten werkelijk representatief geacht mogen worden voor de bewoningsperioden kan toch vastgesteld worden dat zowel het blauwgrijze aardewerk als het steenwerk geen vroegere datering dan het midden van de 14de eeuw toelaten.

Ook vanuit het type van de versterking – nagenoeg een rechthoek, geen hoektorens – vermag de 2de helft van de 14de eeuw geen datering op te leveren, die in tegen-

Afb. 8. Blauwgrijze waterkan gevonden op Grunsfoort; datering XIV B. Schaal ¼ w. grootte.
Tek. Jan-Eric Dilz.

stelling staat tot de vormgeving. De hoeken kunnen overigens gemakkelijk hangtorens gedragen hebben; die vindt men in de plattegrond van de fundamenteen niet terug!

Zoals ik in de aanvang reeds vaststelde: de betekenis van Grunsfoort voor de geschiedenis van de kasteelbouw ligt in zijn poortgebouw.

Amersfoort, voorjaar 1985

Noten

¹ Kaart van het gebied tussen Renkum en Ede, door Thomas Witteroos, 1570. R. A. Gelderland; Archief van de Rekenkamer van Gelderland, kaart nr. 254. Vgl. Y. M. Donkersloot-de Vrij: Topografische kaarten van Nederland vóór 1750, Groningen 1981; nr. 445.

² A. I. J. M. Schellart, Huizen van Oranje; Rijswijk 1984.

³ K. A. Kalkwiek, De Hertog en zijn Burchten; Zaltbommel 1976.